

ابوالحسن علی بن حسین بن

علی مسعودی

متوفی سال ۳۴۶ هجری قمری (۱)

۳۱۴ هـ ق در انطاکیه فلسطین بود و در عراق ، مصر و سوریه تردد داشته است . تألیف کتاب مروج الذهب رادر سال ۳۳۲ هـ ق آغاز و در سال ۳۳۶ هـ ق پایان داد . کتاب التنبیه والاشراف را در فسطاط مصر بسال ۳۴۴ هـ ق نگاشت و سپس در سال ۳۴۵ هـ ق آنرا تصحیح و مطالبی بدان افزود .

بامعان نظر در اینکه مسعودی درد و کتاب التنبیه والاشراف و مروج الذهب نام بسیاری از کتب و مؤلفان را قید مینماید ، میتوان چنین استنباط کرد که کتابخانه مهمی مورد استفاده وی بوده است .

مسعودی بسال ۳۴۵ هـ ق و بقول برخی ۳۴۶ هـ ق فوت کرده است . (۱)

گمان ندارم مسعودی محتاج به شناساندن باشد وی در کتاب مروج الذهب دانش پژوهان را بی نیاز میسازد از اینکه دانش ، احاطه علمی ، فقه و امانت او را سؤال نمایند . پس از بررسی دو کتاب مشهور وی باین نتیجه میرسیم که مسعودی در رشته های فلک ، ریاضیات ، جغرافی ، فقه ، حدیث ، جدل ، تاریخ ، اخبار ، فلسفه ، ادب و روایت تخصص داشته است و از اکثر دانش های آغاز خلقت تا زمان خود بهره مند بوده و زبانهای فارسی ، هندی یونانی ، رومی و سریانی را میدانسته است .

مسعودی دارای اسلوب جذاب و عباراتی پربهره است

(۱) عبدالله اسماعیل الصاوی ، تصحیح ، التنبیه والاشراف چاپ مکتبه العصریه ، بغداد ، مقدمه .

نسب وی به عبدالله بن مسعود صحابی بزرگ میرسد و از اینرو او را مسعودی نامند . محمد بن اسحاق ندیم گوید^۲ وی اهل مغرب (مراکش) است و تا آنجا که اطلاع دارم بسال (۳۴۶ هـ ق) در مصر وفات یافته .

یاقوت گوید^۳: گفتار محمد بن اسحاق مبنی بر اینکه مسعودی اهل مغرب بوده غلط است زیرا مسعودی در جلد دوم مروج الذهب در حالیکه فضائل اقلیم هارا بر می شمارد و هوای آن را وصف مینماید میگوید : و اوسط الاقلیم . اقلیم بابل الذی مولدنا به ، و ان کانت ریب الایام انات بیننا و بینه و ساحقت مسافتنا عنه ، و ولدت فی قلوبنا الحنین الیه اذ کان وطننا و مسقطنا ، و قد کان هذا الاقلیم عند ملوک الفرس جلیلا .

وی گوید : این عبارت میتواند دلیل آن باشد که مسعودی بغدادی الاصل است و دیدار مصر منتقل شده و در آنجا سکنی گزیده .

مسعودی بعراق عشق میورزید و آنرا ثنا مینمود بهر حال بحبوحه جوانی خود را در بغداد گذرانده و در سال ۳۰۱ هـ ق - از بغداد خارج شده و بمدت سه سال در فارس و کرمان ماند . بسال ۳۰۴ هـ ق در شهر بمبئی و بسال

(۱) یوسف الیانه سرکیس ، معجم المطبوعات العربیه و

المعربه ، چاپ مطبعه سرکیس ، مصر ، جلد دوم ص ۱۷۴۳

(۲) یاقوت ، معجم الادباء ، چاپ مطبعه دارالماسون ، مصر

جلد سیزدهم صفحه ۹۰

(۳) مرجع پیشین ص ۹۱

بسیاری از علماء و مورخین نزد او تلمذ نموده‌اند و از وی مطالبی را نقل و او را موثق میدانسته‌اند. در کتابهای مسعودی خواننده از تاریخ به فقه، ادب، شعر و فلسفه منتقل میگردد.

ثروت علمی که مسعودی بدان ممتاز گشته است تنها درد و کتاب التنبیه و الاشراف و مروج الذهب تدوین نشده بل در تمامی مصنفات وی پراکنده است. بسیاری از مواقع پژوهنده موضوعی را باجمال در یک کتاب مسعودی می‌یابد که وی بکتاب دیگرش برای مزید اطلاع حواله می‌نماید.

کتابی که مسعودی درد و کتاب التنبیه و الاشراف و مروج الذهب بدانها اشارت میکند بقرار ذیل است:

- ۱ - کتاب اخبار الزمان و من اباده الحدثان من الامم - الماضيه و الاجيال الخاليه .
- ۲ - کتاب الاوسط .
- ۳ - کتاب مروج الذهب و معادن الجواهر فی تحضد الاشراف من الملوك و اهل الدرايات .
- ۴ - کتاب فنون المعارف و ماجری فی الدهور السوالف .
- ۵ - کتاب ذخائر العلوم و ما كان فی سالف الدهور .
- ۶ - کتاب نظم الجواهر فی تدبیر الممالك و العساكر .
- ۷ - کتاب الاستذكار لما جرى فی سالف الاعصار .
- ۸ - کتاب نظم الاعلام فی اصول الاحكام .
- ۹ - کتاب الادله : فی اصول المله :
- ۱۰ - کتاب المسائل و العلل فی المذاهب و الملل .
- ۱۱ - کتاب خزائن الملك و سر العالمین .
- ۱۲ - کتاب المقالات فی اصول الديانات .
- ۱۳ - کتاب سر الحیاة .
- ۱۴ - کتاب رساله البيان فی اسماء الائمة .
- ۱۵ - کتاب الاخبار المسعوديات .
- ۱۶ - کتاب وصل المجالس .
- ۱۷ - کتاب قلب الدول و تغییر الاراء و الملل .
- ۱۸ - کتاب الايانه فی اصول الديانه .
- ۱۹ - کتاب مقاتل فرسان العجم .
- ۲۰ - کتاب الصفوة فی الامامه :
- ۲۱ - کتاب الاستبصار فی الامامه .

۲۲ - کتاب المبادی و الترا کيب .

۲۳ - کتاب الرؤس السبعه .

۲۴ - کتاب الزاهي .

۲۵ - کتاب الدعوى .

۲۶ - کتاب الاسترجاع .

۲۷ - کتاب مزاها الاخبار و ظرائف الاثار .

۲۸ - کتاب الرويا و الکمال .

۲۹ - کتاب طب النفوس .

۳۰ - کتاب حدائق الاذهان فی اخبار الرسول .

۳۱ - کتاب القضايا و التجارب .

۳۲ - کتاب الواجب فی الفروض اللوازم .

ولی از کتب یاد شده فوق فقط چهار کتاب ذیل موجود است :

۱ - کتاب الاوسط که فقط نسخه‌ای از آن در کتابخانه

آکسفورد موجود است (۱) و هم از اینرو معرفی این کتاب

فعلاً مقدور نیست .

۲ - کتاب اخبار الزمان و من اباده الحدثان من

الامم الماضيه و الممالك الدائرة که درسی جزء بوده و اکنون

در کتابخانه ملکیه قاهره کتابی باین نام موجود است و نیز

در کتابخانه دانشکده هیات و معارف اسلامی ، تهران

نسخه‌ای تحت شماره ۲۰۵۵۶ - ۲۴ / ۱۰ / ۵۰ بنام اخبار

الزمان و من اباده الحدثان و عجایب البلدان و الغامر بالماء

و العمران تألیف ابوالحسن علی بن حسین بن علی مسعودی

موجود است که چاپ دارالاندلس بیروت می‌باشد و گروهی

از اساتید به تصحیح و طبع آن همت گمارده‌اند و بعداً بصورت

مشروح به معرفی آن می‌پردازم .

۳ - مروج الذهب :

مروج الذهب چندین بار در دو جزء منتشر شده و

اخیراً محمد محیی الدین استاد کلیه اللغة العربیه : (مصر)

آنرا در چهار جزء انتشار داده است لازم بذکر است که

این کتاب بزبانهای انگلیسی و فرانسه ترجمه شده است

و شارل پلا مستشرق فرانسوی نیز آنرا تصحیح کرده است

(۱) عبدالله اسماعیل الصاوی ، تصحیح ، التنبیه و الاشراف .

چاپ مکتبه العصریه ، بغداد ، مقدمه .

و همچنین بکوشش باربیر - دمینارد و پاوله دکورتل ' در ۹ جلد تصحیح و بفرانسه ترجمه شده است و بشماره D17M32- ۱۹۷۰ در کتابخانه دانشگاه الهیات تهران موجود است و نیز آقای ابوالقاسم پاینده آنرا بفارسی ترجمه نموده اند و بشماره ۲۲۳ و ۲۹۶ مجموعه ایران شناسی و شماره ۱۹۳۱ و جزء انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب می باشد .

۴ - کتاب التنبیه والاشراف :

این کتاب فقط یک مجلد است و در سال ۱۸۹۴ میلیدن هلند چاپ شده است و چاپ مورد استفاده اینجانب طبع دارالصاوی للطبع والنشر والتالیف مصر است این چاپ تحقیقی و در ۳۴۸ صفحه در سال ۱۳۵۷ هـ ق بچاپ رسیده و دارای فهارس موضوعات کتاب ، اعلام ، اماکن و بقاع و جماعات است و عبدالله اسماعیل الصاوی به تصحیح آن همت کرده این کتاب هفتمین کتابی است که مسعودی تألیف نموده است موضوعاتی که در این کتاب مورد بحث قرار گرفته اختصاراً بدین قرار است :

۱ - پیرامون افلاک ، هیئت ، نجوم ، فصول سال ، زمین ، شکل و مساحت آن ، اقالیم سبعة و ذکر امتهای هفت گانه قدیم ولغات و مساکن آنها و ذکر سالهای قمری و شمسی

۲ - ملوک ایران ، روم ، اندلس و طبقات آنان .

۳ - انبیاء و جوامع . ۴ - سیرت رسول و غزوه های

آنحضرت ۵ - وقایع تاریخی سالهای هجرت ۶ - سیرت

خلفاء راشدین ، امویان ، عباسیان و آنچه در زمان آنان

اتفاق افتاده تا سال ۳۴۰ هـ ق که مسعودی در گذشته است

کتاب التنبیه والاشراف را نیز آقای ابوالقاسم پاینده

بسال ۱۳۴۹ هـ ش ترجمه و با چاپ اروپائی آن مقابله

نموده اند و بشماره ۴۸- از مجموعه ایران شناسی جزء انتشارات

بنگاه ترجمه و نشر کتاب می باشد .

اینک به تفصیل در مورد سه کتاب موجود مسعودی

در ایران - بحث خواهیم کرد :

۱ - اخبار الزمان و من اباده الحدثان و عجائب البلدان

والغامر بالماء والعمران :

۱ - Barbier Demeynard et Pavet Decourtelle

این کتاب صرفاً در یک مجلد است و چاپ مورد استفاده اینجانب چاپ دوم از کتاب یاد شده است که بسال ۱۳۸۶ هـ ق و ۱۹۶۶ م در دارالاندلس بیروت بچاپ رسیده است . چاپ مزبور تحقیقی و در ۳۷۸ صفحه می باشد و فقط دارای فهرست مطالب است و همانطور که قبلاً ذکر شد گروهی از اساتید به تصحیح و طبع آن همت گمارده اند و بشماره فیش ۲۰۵۰۶ - ۲۴ / ۱۰ / ۱۳۵۰ در کتابخانه دانشگاه الهیات و معارف اسلامی تهران موجود است موضوعاتی که در این کتاب مورد بحث قرار گرفته بشرح زیر است :

۱ - سخن ناشر . ص ۵ تا ۷

۲ - مقدمه چاپ اول بقلم عبدالله الصاوی که در آن

نامبرده بشرح حال مسعودی و آثار و تألیفات وی می پردازد

و آثارش را که در طول زمان محوشده و از بین رفته است بر

میشمارد و در پایان متذکر میشود که هم اکنون فقط چهار

اثر از این آثار باقیمانده است . و این آثار همانها است که

اینجانب نیز در صفحات گذشته بر شمردم . ص ۷ تا ۱۹

۳ - من هوالمسعودی : در این باب عبدالله الصاوی

شرح حال مسعودی را ذکر می کند ص ۲ تا ۲۲

۴ - مقدمه کتاب ۲۳ - ۳۰

۵ - ذکر عمر دنیا - ۳۱ - ۳۲

۶ - ذکر اسم مخلوق قبل از آدم ۳۲ - ۳۳

۷ - ذکر جن ، اجناس و قبائل آنان ۳۳ - ۴۰

۸ - ذکر زمین و آنچه در آنست . ۴۰ - ۴۱

۹ - ذکر دریای محیط و عجائبی که در آنست ۴۱ - ۴۸

۱۰ - خبر تنیس ۴۹ - ۷۰

۱۱ - ذکر آدم علیه السلام ۷۱ - ۷۶

۱۲ - ذکر شمه ای از اخبار فرزندانش ۷۶ - ۸۶

۱۳ - ذکر حام ابن نوح علیه السلام ص ۸۶

۱۴ - ذکر کنعان بن حام ص ۸۷ - ۹۱

۱۵ - ذکر یافث بن نوح ص ۹۱

۱۶ - ذکر یاجوج و ماجوج ۹۲

۱۷ - ذکر صقالبه (امتهائی از

جمله نصاری) ۹۲ - ۹۳

۱۸ - ذکر یونانیها ۹۳ - ۹۴

مورد استفاده این جانب چاپ دارالصاوی للطبع والنشرو التالیف مصر است این چاپ تحقیقی و در ۳۴۸ صفحه در سال ۱۳۵۷ هـ ق بچاپ رسیده و دارای فهارس موضوعات کتاب ، اعلام ، اماکن وبقاع وجماعات است و عبدالله اسماعیل الصاوی آنرا تصحیح کرده است ضمناً همانگونه که قبلاً اشارتی رفت آقای ابوالقاسم پاینده مترجم معروف این کتاب را بسال ۱۳۴۹ هـ ش ترجمه ویاچاپ اروپائی آن مقابله کرده‌اند و شماره ۴۸ - از مجموعه ایرانشناسی جزء انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب می باشد موضوعاتی که در این کتاب مورد بحث واقع شده بشرح زیر است :

- ۱ - هدف کتاب ۶-۱
- ۲ - ذکر هیئت افلاك وتأثیر نجوم و ترکیب عناصر ۱۲-۶
- ۳ - ذکر تقسیمات زمان و فصول سال و مراحل هر فصل و اختلاف در فصل نخستین و مسائل و طبایع چهارگانه مربوط بدان ۱۶-۱۳
- ۴ - ذکر بادهای چهارگانه و محل وزش آن و عمل و اثر آن و مطالبی در ستایش و تذکار فضیلت مصر و امتیاز آن بر جاهای دیگر ۲۱-۱۶
- ۵ - ذکر زمین و شکل آن و آنچه در باره مساحت و آباد و غیر آباد آن گفته‌اند و نواحی و آفاق و طبع غالب آن و تأثیری که در ساکنان خود دارد و مطالب مربوط بدان ۲۸-۲۱
- ۶ - ذکر هفت اقلیم و قسمت و حدود آن و آنچه در باره طول و عرض اقلیم ها گفته‌اند و مطالب مربوط باین معنی ۳۱-۲۹
- ۷ - ذکر تقسیم اقلیم ها بر ۷ ستاره که ۵ ستاره ۲ و نیر است ۳۲-۳۱
- ۸ - ذکر اقلیم چهارم و وصف و برتری آن بر اقلیم های دیگر و فضیلتها که خاص مردم آن جاست و بدان بر مردم اقلیم های دیگر ممتازند و مطالبی مربوط باین معنی از عرض و طول شهرها و تأثیر هواها و خاکها و آبها و غیره ۴۵-۳۲
- ۹ - ذکر شمار دریاها و آنچه در باره طول و عرض

- ۱۹ - ذکر چین ۹۵-۹۴
 - ۲۰ - ذکر اهترده ۹۶
 - ۲۱ - ذکر افرنج ۹۶
 - ۲۲ - مملکت اندلس ۹۶
 - ۲۳ - ذکر مملکت برجان ۹۸-۹۷
 - ۲۴ - ذکر مملکت ترك ۹۹-۹۸
 - ۲۵ - ذکر مملکت روم ۱۰۰-۹۹
 - ۲۶ - ذکر مملکت فرس ۱۰۱-۱۰۰
 - ۲۷ - ذکر خراسان ۱۰۲-۱۰۱
 - ۲۸ - ذکر سام این نوح ۱۰۲
 - ۲۹ - ذکر ابراهیم علیه السلام ۱۰۳
 - ۳۰ - ذکر اسماعیل علیه السلام ۱۰۳
 - ۳۱ - حدیث بلبله ۱۰۴
 - ۳۲ - ذکر عراد ۱۱۶-۱۰۴
 - ۳۳ - ذکر عناق دختر آدم علیه السلام ۱۱۶
 - ۳۴ - ذکر اخبار کاهنان عرب ۱۲۴-۱۱۷
 - ۳۵ - خبر یمامه زرقاء ۱۲۹-۱۲۴
 - ۳۶ - قونیه کاهن ۱۳۱-۱۲۹
 - ۳۷ - خبر کاهنان پس از طوفان ۱۳۳-۱۳۱
 - ۳۸ - اولین کسی که اهرام را بنا کرد ۱۳۵-۱۳۴
 - ۳۹ - ذکر ملوک مصر قبل از طوفان ۱۳۷-۱۳۵
 - ۴۰ - ذکر دخول آنان بشهر و جنگهایشان با کسانی از پادشاهان که با آنان جنگ کردند ۱۸۰-۱۳۷
 - ۴۱ - ذکر پادشاهان مصر پس از طوفان ۲۷۸-۱۸۰
- برای مطالعه بیشتر مراجعه بکتاب یادشده بشماره ۲۰۵۵۶-۲۴/۱۰/۱۳۵۰ در کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی تهران ضروری است. کتاب مزبور یک جزء از اخبار الزمان است که هم اکنون در دسترس می باشد .
- ۲ - کتاب التنبیه والاشراف
- همانطور که قبلاً ذکر شده این کتاب فقط یک مجلد است و در سال ۱۸۹۴ در لیدن هلند چاپ شده است و چاپ

- ۲۵ - ذکر طبقه دوم از ملوک روم که نصرانی بودند
باتاریخ و شماره و حوادث معتبر دینی و شاهانی که
بروزگاریشان بوده‌اند ۱۱۹-۱۳۳
- ۲۶ - ذکر ملوک روم از هجرت تا سال ۳۴۵
- ۱۳۴-۱۵۰
- ۲۷ - ذکر ولایت‌های روم و حدود و مساحت آن
و ولایت‌ها که به خلیج و دریای روم و خزر پیوسته است
و مطالب نخبه مربوط به آن که نمونه کتابهای سابق ماست
۱۵۰-۱۶۰
- ۲۸ - ذکر مبادله اسیران که در میان مسلمانان
و رومیان بود ۱۶۰-۱۶۶
- ۲۹ - ذکر تاریخ اقوام و پیامبران و ملوک و خلاصه
تاریخ جهان از آدم تا پیغمبر ماصلی الله علیه و علی آله و مسائل
بدان ۱۶۷-۱۸۳
- ۳۰ - ذکر مختصری از سالها و ماههای اقوام
و کیسه و نشانی سالها و مسائل مربوط بدان
۱۸۳-۱۹۴
- ۳۱ - ذکر تاریخ پیغمبر صلی الله علیه آله و سلم
از مولد و مبعث و هجرت و جنگها و سفرهای جنگی و کنیزان
و دبیران و وفات وی و تاریخ خلفا و شاهان پس از او و روزگار
و دبیران و وزیران و حاجبان و قضایان آنها و نقش انگشترشان
و حوادث معتبر دینی و شاهانی که بدورانشان بوده است با
تعیین مدتشان تا سال ۳۴۵ که دوران خلافت مطیع است
۱۹۵-۲۰۱
- ۳۲ - ذکر سال دوم هجرت که به «سنة الامر»
معروف است زیرا پیغمبر در این سال فرمان جنگ داد
۲۰۲-۲۰۹
- ۳۳ - ذکر سال سوم هجرت که به «سنة التمخیص»
معروف است ۲۰۹-۲۱۱
- ۳۴ - ذکر سال چهارم هجرت که به «سنة الترفیه»
معروف است ۲۱۲-۲۱۴
- ۳۵ - ذکر سال پنجم هجرت که به «سنة الاحزاب»
معروف است ۲۱۴-۲۱۷
- ۳۶ - ذکر سال ششم هجرت که به «سنة الاستیناس»
معروف است ۲۱۸-۲۲۲

- و پیوستگی آن گفته‌اند و رودهای بزرگ که بدریاها می‌رود
و ممالکی که در آن اطراف هست و دیگر اوصاف آن ۴۵
- ۱۰ - ذکر دریای اول که دریای حبشی است
۴۵-۵۰
- ۱۱ - ذکر دریای دوم که دریای رومی است
۵۰-۵۳
- ۱۲ - ذکر دریای سوم که دریای خزری است
۵۳-۵۸
- ۱۳ - ذکر دریای چهارم که دریای بنطس است
۵۸-۵۹
- ۱۴ - ذکر دریای اقیانوس که محیط است
۵۹-۶۷
- ۱۵ - ذکر اقوام هفتگانه زمان گذشته و زبانها و عقائد
و مسکنهایشان و امتیازاتی که هر قوم داشته و مطالب مربوط
بدان ۶۷-۷۴
- ۱۶ - ذکر طبقات ملوک ایران از کیومرث که اول
پادشاهان بود تا یزدگرد پسر شهریار که آخرشان بود و سالهای
پادشاهی‌شان ۷۴
- ۱۷ - ذکر طبقه اول از ملوک ایران قدیم .
۷۵-۷۷
- ۱۸ - ذکر طبقه دوم از ملوک قدیم ایران که بلان
یعنی والایان بودند . ۷۸-۷۹
- ۱۹ - ذکر طبقه سوم از ملوک قدیم ایران که کیانیان
یعنی عزیزان بودند ۷۹-۸۲
- ۲۰ - ذکر گروهی از ملوک الطوائف که بشمار آمده‌اند
و آنها طبقه چهارم از ملوک قدیم ایران اند و مدت پادشاهی‌شان
۸۲-۸۳
- ۲۱ - ذکر پادشاهان ایران بدوران دوم که
ساسانیان و طبقه پنجم پادشاهان ایرانند ۸۷-۹۷
- ۲۲ - ذکر ملوک یونانیان و مدت پادشاهی‌شان
۹۷-۱۰۶
- ۲۳ - ذکر ملوک روم از حنفیان یعنی صابیان و
نصاری و شمارشان و مدت پادشاهی‌شان ۱۰۶
- ۲۴ - ذکر طبقه اول از ملوک روم که صابیان
بودند ۱۰۷-۱۱۸

- عبدالرحمن بن معاوية بن هشام و فرزندانش تا بوقت حاضر بر
اندلس حکومت یافته اند و مطالب مربوط بدان ۲۸۵-۲۹۲
- ۵۹ - ذکر روزگار بنی عباس - خلافت ابوالعباس سفاح
۲۹۲-۲۹۴
- ۶۰ - ذکر خلافت ابوجعفر منصور
۲۹۵-۲۹۶
- ۶۱ - ذکر خلافت مهدی محمد بن عبدالله منصور
۲۹۶-۲۹۷
- ۶۲ - ذکر خلافت موسی هادی بن محمد مهدی
۲۹۷-۲۹۸
- ۶۳ - ذکر خلافت رشید
۲۹۹-۳۰۰
- ۶۴ - ذکر خلافت امین
۳۰۰-۳۰۲
- ۶۵ - ذکر خلافت مأمون
۳۰۲-۳۰۵
- ۶۶ - ذکر خلافت معتصم
۳۰۵-۳۱۲
- ۶۷ - ذکر خلافت واثق
۳۱۲-۳۱۳
- ۶۸ - ذکر خلافت متوکل
۳۱۳-۳۱۴
- ۶۹ - ذکر خلافت منتصر، محمد
۳۱۴
- ۷۰ - ذکر خلافت مستعین
۳۱۵-۳۱۶
- ۷۱ - ذکر خلافت معز
۳۱۶-۳۱۷
- ۷۲ - ذکر خلافت مهتدی محمد بن هارون
۳۱۷-۳۱۸
- ۷۳ - ذکر خلافت معتمد
۳۱۸-۳۲۰
- ۷۴ - ذکر خلافت معتضد
۳۲۰-۳۲۱
- ۷۵ - ذکر خلافت مکتفی
۳۲۱-۳۲۶
- ۷۶ - ذکر خلافت مقتدر
۳۲۶-۳۳۶
- ۷۷ - ذکر خلافت قاهر
۳۳۶-۳۴۳
- ۷۸ - ذکر خلافت متقی، ابراهیم
۳۴۳-۳۴۴
- ۷۹ - ذکر خلافت مستکفی
۳۴۴-۳۴۵
- ۸۰ - ذکر خلافت مطیع
۳۴۵-۳۴۸
- ۳۷ - ذکر سال هفتم هجرت که به «سنة الاستغلاب
معروف است .
۲۲۲-۲۲۹
- ۳۸ - ذکر سال هشتم هجرت که به «سنة الفتح»
موسوم است .
۲۲۳-۲۳۸
- ۳۹ - ذکر سال دهم هجرت که به سال «حجة
الوداع معروف است .
۲۳۸-۲۴۰
- ۴۰ - ذکر سال یازدهم هجرت که سنة الوفات است
۲۴۰-۲۴۵
- ۴۱ - فهرست کاتبان حضوروی
۲۴۵-۲۴۶
- ۴۲ - ذکر خلافت ابوبکر صدیق رضی الله عنه
۲۴۷-۲۵۰
- ۴۳ - ذکر خلافت عمر بن خطاب رضی الله عنه
۲۵۰-۲۵۳
- ۴۴ - ذکر خلافت عثمان ابن عفان
۲۵۳-۲۵۵
- ۴۵ - ذکر خلافت علی ابن ابیطالب علیه السلام
۲۵۵-۲۶۰
- ۴۶ - ذکر خلافت حسن بن علی علیه السلام
۲۶۰-۲۶۱
- ۴۷ - ذکر روزگار معاوية بن ابی سفیان
۲۶۱-۲۶۲
- ۴۸ - ذکر روزگار یزید بن معاویه
۲۶۲-۲۶۵
- ۴۹ - ذکر روزگار مروان بن حکم
۲۶۶-۲۷۰
- ۵۰ - ذکر روزگار عبدالملک مروان
۲۷۰-۲۷۳
- ۵۱ - ذکر روزگار ولید بن عبدالملک
۲۷۳-۲۷۵
- ۵۲ - ذکر روزگار سلیمان بن عبدالملک
۲۷۵-۲۷۵
- ۵۳ - ذکر خلافت عمر بن عبدالعزیز رحمه الله
۲۷۶
- ۵۴ - ذکر روزگار یزید بن عبدالملک
۲۷۷-۲۷۸
- ۵۵ - ذکر روزگار هشام بن عبدالملک
۲۷۹-۲۷۹
- ۵۶ - ذکر روزگار ولید بن یزید بن عبدالملک
۲۸۰-۲۸۱
- ۵۷ - ذکر روزگار مروان بن محمد
۲۸۱-۲۸۴
- ۵۸ - ذکر حوادثی که پس از قتل مروان بن محمد
بر بنی امیه گذشت و پراکنده شدنشان در ولایات و علت اینکه

ذکر خلافة الحسن بن

علی علیه السلام

و بویع الحسن بن علی بن ابیطالب، و یکنی ابامحمد و امه فاطمة بنت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم. بعد وفاة اییه بیومین و ذلك لسبع بقین من شهر رمضان سنة ۴۰، ثم صالح معاوية فی شهر ربیع الاول سنة ۴۱، و قد رأی قوم ان ذلك كان فی جمادی الاخرة او الاولى من هذه السنة، و الاول اشهر و اصح عندنا من مدة ایامه. و كانت خلافته الی ان صالحه ستة اشهر و ثلاثة ایام، و هو اول خليفة خلع نفسه و سلم الامر الی غیره. و توفي بالمدينة مسموماً فیما ذکر فی شهر ربیع الاول سنة ۴۹، وله ست و اربعون سنة و دفن ببقیع الغرقم مع امه فاطمة علیها السلام.

۳ - کتاب مروج الذهب و معادن الجواهر:

همانطور که قبلاً مذکور افتاد کتاب مورد بحث چندین بار در دو جزء منتشر شده و اخیراً محمد محی الدین استاد کلیة اللغة العربیة، مصر آن را در چهار جزء انتشار داده است. لازم بذکر است که این کتاب بزبانهای انگلیسی و فرانسه نیز ترجمه شده است و شارل پلامستشرق فرانسوی نیز مروج الذهب را تصحیح کرده است و یکوشش دو استاد باربیر - دمیئارد و پاوه - دکورتل (") در ۹ مجلد تصحیح و بفرانسه ترجمه شده است و به شماره D17M32 - ۱۹۷۰ در کتابخانه دانشکده الهیات موجود است.

و نیز مترجم و نویسنده توانا آقای ابوالقاسم پاینده آنرا بفارسی ترجمه نموده اند و بشماره ۲۲۳ و ۲۹۶ مجموعه ایران شناسی شماره ۳۱ و ۴۱ جزء انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب میباشد.

اینک موضوعاتی را که در این کتاب مورد بحث قرار گرفته و باتوجه بچاپ دار الاندلس بیروت که بسال ۱۳۸۵ هـ ق ۱۹۶۵ میلادی در چهار جلد انجام پذیرفته ذکر میکنم قبلاً یادآور میشوم که چاپ مورد بحث

فهارس گونه گون دارد و صرفاً ۱۲۳ صفحه از مجلد چهارم اختصاص یافته به فهارس یاد شده که برای پژوهنده بسیار مفید خواهد بود و اینک موضوعات کتاب:

- ۱ - ذکر اهداف کلی کتاب ۱۷ - ۲۷
- ۲ - ذکر ابواب کتاب ۲۸ - ۳۷
- ۳ - ذکر مبدا و شأن خلیفه ۳۸ - ۷۷
- ۴ - ذکر اهل فترت از کسانی که بین حضرت مسیح و حضرت محمد (ص) بوده اند ۷۸ - ۹۰
- ۵ - ذکر مختصری از اخبار هند و آراء آن و آغاز ممالک و ملوک آن ۹۱ - ۱۰۰
- ۶ - ذکر زمین و دریاها و آغاز نهرها و کوهها و اقلیم های هفت گانه و کواکبی که در بالای آن قرار دارند و ترتیب افلاک و جز آن. ۱۰۱ - ۱۱۱
- ۷ - ذکر خبرهایی از انتقال دریاها و مختصری از اخبار دریاها بزرگ. ۱۱۲ - ۱۲۱
- ۸ - ذکر مختصری از اخبار دریای حبشی ۱۲۲ - ۱۲۸
- ۹ - ذکر اختلاف مردمان در مد و جزر و آنچه در این باب گفته شده است ۱۲۹ - ۱۳۳
- ۱۰ - ذکر دریای روم و وصف آنچه در طول، عرض ابتداء و انتهاء آن گفته شده است ۱۳۴ - ۱۳۶
- ۱۱ - ذکر دریای بنطش ۱۳۷
- ۱۲ - ذکر دریای باب، ابواب، خزر، جرجان و مختصری از اخبار ترتیب دریاها. ۱۳۸ - ۱۴۸
- ۱۳ - ذکر پادشاهان چین و ترك و تفرق فرزندان عابور و اخبار چین و آنچه باین مقوله مربوط است ۱۴۹ - ۱۶۶
- ۱۴ - ذکر مختصری از اخبار دریاها ۱۶۷ - ۱۹۷
- ۱۵ - ذکر کوه الفتح و اخبار ملتھائی از لان، سریر، خزر و انواع ترك و برغز و جزء آنان و اخبار باب و ابواب و پادشاهان و امسی که در اطراف آنها هستند. ۱۹۸ - ۲۳۰
- ۱۶ - ذکر پادشاهان سربانی و اخبار آنان ۲۳۰ - ۲۳۷
- ۱۷ - ذکر پادشاهان موصل و نیتوی (آئوریان) و اخبار و سیرتهای آنان ۲۳۷ - ۲۳۸

۱۸- ذکر پادشاهان بابل که عبارتند از پادشاهان
 نبط و جز آنها که به کلدانیها معروفند
 ۲۴۲-۲۳۸

۱۹- ذکر پادشاهان قدیم ایران و مختصری از
 اخبار و سیرتهای آنها
 ۲۵۶-۲۴۳

۲۰- ذکر ملوک الطوائف
 ۲۶۰-۲۵۷

۲۱- ذکر انساب ایرانیان و آنچه در این باب
 گفته اند.
 ۲۶۶-۲۶۰

۲۲- ذکر پادشاهان ساسانی و اخبار آنان.
 ۳۱۴-۲۶۶

۲۳- ذکر پادشاهان یونانی و برخی از اخبار آنان
 و آنچه در آغاز نسب آنان گفته اند
 ۳۲۴-۳۱۵

۲۴- ذکر کلی، از جنگهای اسکندر در سرزمین
 هند
 ۳۳۲-۳۲۴

۲۵- ذکر پادشاهان یونانی بعد از اسکندر
 ۳۴۰-۳۳۳

۲۶- ذکر پادشاهان روم و آنچه در باب انساب،
 تعداد و تاریخ پادشاهیشان گفته شده است
 ۳۴۹-۳۴۰

۲۷- ذکر پادشاهان روم، المنتصره، که پادشاهان
 قسطنطنیه باشند و برخی از اخبار ایشان
 ۳۶۱-۳۵۰

۲۸- ذکر پادشاهان روم بعد از ظهور اسلام
 ۳۷۴-۳۶۲

۲۹- ذکر مصر، اخبار، نیل، عجائب، اخبار
 پادشاهان و آنچه باین معنی مربوط است
 ۴۱۰-۳۷۴

۳۰- ذکر اخبار اسکندریه، بناهای پادشاهان و
 عجائب آن و آنچه باین معنی مربوط است
 ۴۲۱-۴۱۰

۳۱- ذکر سودان، انساب، اختلاف اجناس و انواع
 آنان و تباین ایشان در دیارشان و اخبار شاهانشان
 ۴۵۲-۴۲۲

در اینجا جلد نخست پایان می پذیرد و هم اکنون
 موضوعاتی که در مجلد دوم آمده است:

۳۲- ذکر صقالبه - مسکن، اخبار ملوک و تفرق
 اجناس اینان
 ۵ - ۳

۳۳- ذکر افرنجها، جلاله و شاهان آنها
 ۶۰ - ۲۴

۳۴- ذکر نوکیرد و شاهان آن
 ۱۰ - ۱۱

۳۵- ذکر عاد و شاهان آن
 ۱۱ - ۱۴

۳۶- ذکر ثمود، شاهان و صالح پیامبرشان
 ۱۴ - ۱۸

۳۷- ذکر مکه و اخبار آن و بناء بیت
 ۱۸ - ۳۳

۳۸- ذکر مختصری از اخبار و وصف زمین و
 کشورها و علاقه بوطن
 ۳۴ - ۴۲

۳۹- ذکر اختلاف در علت نامیدن یمن به یمن،
 عراق بعراق، شام بشام، و حجاز به حجاز
 ۴۳ - ۴۴

۴۰- ذکر یمن، انساب آن و آنچه در این مورد
 گفته شده است
 ۴۴ - ۴۷

۴۱- ذکر یمن، پادشاهان و مدت آنان
 ۴۸ - ۶۵

۴۲- ذکر پادشاهان حیره از بنی نصر و غیرهم
 ۶۵ - ۸۱

۴۳- ذکر پادشاهان شام از یمن، غسان و جز
 آن از پادشاهان
 ۸۲ - ۸۶

۴۴- ذکر بادیه نشینان عرب و جز آنها از امتها
 ۸۷ - ۱۰۲

۴۵- ذکر دیانات عرب و آراء آنان در جاهلیت
 ۱۰۲ - ۱۳۱

۴۶- ذکر آراء عرب درباره نفس و جز آن
 ۱۳۲ - ۱۵۱

۴۷- ذکر کفایت و آنچه در این باب گفته شده
 است
 ۱۵۱ - ۱۷۶

۴۸- ذکر سالهای عرب، عجم و ماههای آن و
 ماههای قبط و سریانی
 ۱۷۷ - ۱۸۵

۴۹- ذکر ماههای ایرانی و ایام آن
 ۱۸۶ - ۱۸۷

۵۰- ذکر سالهای عرب و ماههای آن
 ۱۸۸ - ۱۹۶

۵۱- ذکر قول در تأثیر خورشید و ماه در این عالم
 و مختصری از آنچه در این باب گفته شده
 ۱۹۶ - ۲۰۲

۵۲- ذکر سرزمینهای جهان و طبایع موجود در آن
 ۲۰۳ - ۲۲۴

- ۵۳- ذکر بیوت معظم و هیا کل مشرف و بیوت بت‌ها و خورشید و ماه ۲۰۶-۲۲۵
- ۵۴- ذکر جامع تاریخ از آغاز جهان تا تولد رسول اکرم ۲۶۴-۲۵۷
- ۵۵- ذکر مولد پیغمبر و نسب او ۲۷۵-۲۶۵
- ۵۶- ذکر مبعث پیغمبر تا هجرت وی ۲۷۸-۲۷۵
- ۵۷- ذکر هجرت پیغمبر تا وفات وی ۲۸۵-۲۷۸
- ۵۸- ذکر امور و احوالی از تولد پیغمبر تا وفاتش ۲۹۲-۲۸۵
- ۵۹- ذکر آنچه پیغمبر بدان آغاز کلام کرد که از هیچیک از مردم ذکر نشده است ۲۹۷-۲۹۲
- ۶۰- باب ذکر خلافت ابوبکر صدیق رضی الله تعالی عنه ۲۹۸-۲۹۷
- ۶۱- ذکر نسب و شمه‌ای از اخبار و سیرت وی. ۳۰۴-۲۹۸
- ۶۲- ذکر خلافت عمر بن الخطاب رضی الله تعالی عنه ۳۰۵-۳۰۴
- ۶۳- ذکر نسب و شمه‌ای از اخبار و سیرت وی ۳۳۰-۳۰۵
- ۶۴- ذکر خلافت عثمان بن عفان و نسب و شمه‌ای از اخبار و سیرت وی ۳۴۸-۳۳۱
- ۶۵- ذکر خلافت امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب علیه السلام ۳۴۹
- ۶۶- ذکر نسب و شمه‌ای از اخبار و سیرت وی ۳۵۶-۳۵۰
- ۶۷- ذکر اخباری از روز جمل و آغاز آن ۳۷۴-۳۵۷
- ۶۸- ذکر کلی از آنچه بین عراقیان و شامیان در صفین رخ داد ۳۹۲-۳۷۴
- ۶۹- ذکر حکمین و آغاز آن ۴۰۴-۳۹۲
- ۷۰- ذکر جنگ‌های حضرت علی علیه السلام با نهروان ۴۱۱-۴۰۴

- ۷۱- ذکر مقتل امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب علیه السلام ۴۱۸-۴۱۱
- ۷۲- ذکر شمه‌ای از کلام، اخبار و زهد وی رضوان الله علیه ۴۲۶-۴۱۹
- ۷۳- ذکر خلافت حسن بن علی ابن ابیطالب رضی الله عنهما و شمه‌ای از اخبار و سیرت وی ۴۳۲-۴۲۶
- با مطالب فوق جلد دوم پایان می‌پذیرد و اینک موضوعاتی که در جلد سوم آمده است :
۷۴- ذکر دوران معاویه بن ابی سفیان ۳
- ۷۵- ذکر شمه‌ای از اخبار و سرگذشت و اتفاقات کم نظیری از اعمال او ۲۹ - ۳
- ۷۶- ذکر شمه‌ای از اخلاق و سیاست و نکاتی از اخبار جالب معاویه ۵۰ - ۲۹
- ۷۷- ذکر صحابه و مدح ایشان و علی و عباس و فضل ایشان ۵۳ - ۵۰
- ۷۸- ذکر روزگار یزید بن معاویه بن ابی سفیان ۵۳ -
- ۷۹- ذکر مقتل حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام و کسانی که از خاندان و شیعیانش با وی کشته شدند. ۶۳ - ۵۴
- ۷۰- ذکر نام فرزندان علی بن ابی طالب علیه السلام ۶۴ - ۶۳
- ۸۱- ذکر شمه‌ای از اخبار یزید و سیرت او و بعضی نوادر اعمالش ۷۲ - ۶۵
- ۸۲- ذکر روزگار معاویه بن یزید بن معاویه و مروان بن حکم و مختار ابن ابی عبید و عبدالله بن زبیر و شمه‌ای از اخبار و سیرت آنها و بعضی حوادثی که در روزگارشان بود ۷۲ - ۹۰
- ۸۳- ذکر روزگار عبدالملک بن مروان ۷۲ - ۹۱
- ۸۴- ذکر شمه‌ای از افعال و سیرت عبدالملک و نکاتی از حوادث ایام و نوادر اخبار او ۱۲۴ - ۹۲

۹۸- ذکر خلافت ابوجعفر منصور و شمه‌ای از اخبار
 و سیرت وی و نکاتی از حوادث ایام او ۲۸۱-۳۰۸

۹۹- ذکر خلافت مهدی، محمد بن عبدالله بن
 محمد بن علی بن عبدالله بن عباس و شمه‌ای از اخبار
 و سرگذشت و نکاتی از احوال روزگاراو ۳۰۹-۳۲۴

۱۰۰- ذکر خلافت موسی هادی و شمه‌ای از اخبار
 و نکاتی از حوادث ایام او ۳۲۴-۳۳۹

۱۰۱- ذکر خلافت هارون الرشید و شمه‌ای از اخبار
 و نکاتی از حوادث ایام او ۳۳۹-۳۶۷

۱۰۲- ذکر شمه‌ای از اخبار برمکیان و حوادث
 ایامشان ۳۶۸-۳۸۷

۱۰۳- ذکر خلافت محمد امین و شمه‌ای از اخبار،
 و نکاتی از حوادث ایام او ۳۸۷-۴۱۶

۱۰۴- ذکر خلافت مأمون و شمه‌ای از اخبار، سیرت
 و نکاتی از حوادث ایام او ۴۱۶-۴۵۸

۱۰۵- ذکر خلافت معتصم و شمه‌ای از اخبار،
 و نکاتی از حوادث ایام او ۴۵۹-۴۷۶

۱۰۶- ذکر خلافت الواثق بالله و شمه‌ای از اخبار،
 و نکاتی از حوادث ایام او ۴۷۷-۴۹۶

و اینک با پایان پذیرفتن مطالب جلد سوم موضوعاتی که
 در جلد چهارم آمده است :

۱۰۷- ذکر خلافت المتوکل علی الله و شمه‌ای از
 اخبار، سیرت و نکاتی از حوادث ایام او ۴۹۶-۵۰۳

۱۰۸- ذکر خلافت المعتز بالله و شمه‌ای از اخبار،
 و نکاتی از حوادث ایام او ۵۰۳-۵۰۹

۱۰۹- ذکر خلافت المستعین بالله و شمه‌ای از اخبار
 و نکاتی از حوادث ایام او ۵۰۹-۵۱۰

۱۱۰- ذکر خلافت المعتز بالله و شمه‌ای از اخبار
 و نکاتی از حوادث ایام او ۵۱۰-۵۱۱

۱۱۱- ذکر خلافت المهتدی بالله و شمه‌ای از اخبار
 و نکاتی از حوادث ایام او ۵۱۱-۵۱۶

۸۵- ذکر شمه‌ای از اخبار و خطبه‌های حجاج و
 بعضی اعمال وی ۱۲۰-۱۵۶

۸۶- ذکر روزگار ولید بن عبدالملک و شمه‌ای از
 اخبار و سیرت وی و حوادث حجاج در ایام او
 ۱۵۶-۱۷۳

۸۷- ذکر روزگار سلیمان بن عبدالملک و شمه‌ای
 از اخبار و سیرت وی ۱۷۳-۱۸۱

۸۸- ذکر خلافت عمر بن عبدالعزیز بن مروان بن
 حکم و شمه‌ای از اخبار و سیرت و زهد او رضی الله عنه
 ۱۸۱-۱۹۵

۸۹- ذکر خلافت یزید بن عبدالملک بن مروان و
 شمه‌ای از اخبار و سیرت او و مختصری از حوادث روزگار
 وی ۱۹۵-۲۰۴

۹۰- ذکر روزگار هشام بن عبدالملک مروان و
 شمه‌ای از اخبار و سیرت او ۲۰۴-۲۱۱

۹۱- ذکر روزگار ولید بن یزید بن عبدالملک بن
 مروان و شمه‌ای از اخبار و سیرت او ۲۱۱-۲۱۹

۹۲- ذکر روزگار یزید و ابراهیم فرزندان ولید بن
 عبدالملک بن مروان و شمه‌ای از حوادث روزگار آنان
 ۲۱۹-۲۲۸

۹۳- ذکر علت اختلاف نزاریه و یمانیه
 ۲۲۸-۲۳۲

۹۴- ذکر روزگار مروان بن محمد بن مروان بن حکم
 ملقب به جعدی ۲۳۲-۲۳۳

۹۵- ذکر مدت زمان و سالهائی که بنی امیه
 حکومت داشتند ۲۳۳-۲۳۶

۹۶- ذکر دولت عباسی و شمه‌ای از اخبار مروان
 و کشته شدن و مختصری از جنگ‌ها و سرگذشت او
 ۲۳۶-۲۵۰

۹۷- ذکر خلافت ابوالعباس عبدالله بن محمد
 سفاح و شمه‌ای از اخبار و سیرت وی و نکاتی از حوادث
 ایام او ۲۵۰-۲۸۰

۱۱۲ - ذکر خلافت المعتمد علی الله وشمه‌ای از اخبار، سیرت و نکاتی از حوادث ایام او ۱۱۱-۱۴۲

۱۱۳ - ذکر خلافت المعتضد بالله وشمه‌ای از اخبار سیرت و نکاتی از حوادث ایام او ۱۴۳-۱۸۵

۱۱۴ - ذکر خلافت المکتفی بالله وشمه‌ای از اخبار سیرت و نکاتی از حوادث ایام او ۱۸۶-۲۰۱

۱۱۵ - ذکر خلافت المقنن بالله وشمه‌ای از اخبار سیرت و نکاتی از حوادث ایام او ۲۰۲-۲۲۰

۱۱۶ - ذکر خلافت القاهر بالله وشمه‌ای از اخبار سیرت و نکاتی از حوادث ایام او ۲۲۱-۲۳۰

۱۱۷ - ذکر خلافت الراضی بالله وشمه‌ای از اخبار سیرت و نکاتی از حوادث ایام او ۲۳۱-۲۴۶

۱۱۸ - ذکر خلافت المتقی بالله وشمه‌ای از اخبار سیرت و نکاتی از حوادث ایام او ۲۴۷-۲۶۰

۱۱۹ - ذکر خلافت المستکفی بالله وشمه‌ای از اخبار سیرت و نکاتی از حوادث ایام او ۲۶۱-۲۷۶

۱۲۰ - ذکر خلافت المطیع لله وشمه‌ای از اخبار سیرت و نکاتی از حوادث ایام او ۲۷۷-۲۹۱

۱۲۱ - ذکر دومین مختصر تاریخ از هجرت تا این روزگار ۲۹۲-۲۹۳

۱۲۲ - ذکر خلفاء بنی هاشم ۲۹۴

۱۲۳ - ذکر ایام بنی مروان ابن حکم ۲۹۵-۳۰۰

۱۲۴ - ذکر نام کسانی که از آغاز اسلام تا سال ۱۳۳ هجرت حج داشته‌اند ۳۰۱-۳۱۴

موضوع فوق پایان مجلد چهارم و پایان کتاب است اینک برای نمونه روشن شدن چگونگی متن کتاب عباراتی از صفحه ۴۶ جلد چهارم نقل میشود:

« ذکر جمل من اخباره و سیره و لمع مما کان فی ایامه: الموضوع الذی قتل فیہ المتوکل . »

« کان الموضوع الذی قتل فیہ المتوکل هو الموضوع الذی

قتل فیہ شیرویه اباه کسری ابرویز . و کان الموضوع يعرف بالماخوره و کان مقام المنتصر بعدایه فی الماخور صبغة ایام . ثم انتقل عنه و امر بتخريب ذلك الموضوع .

منابع و مأخذ

۱ - تحقیق گروهی از اساتید، اخبار الزمان و من اباده الحدیثان و عجائب البلدان و الغامر بالماء و العمران ، چاپ دوم ، دارالاندلس بیروت ، ۱۳۸۶ هـ ق ۱۹۶۶ میلادی ، ۲ - ابوالقاسم پاینده ، ترجمه ، التنبيه والاشراف ، چاپ اول ، شماره ۴۸ بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، سال ۲۵۲۸ شاهنشاهی .

۳ - عبدالله اسماعیل الصاوی ، التنبيه والاشراف ، تصحیح و تحقیق ، دارالصاوی للطبع والنشر والتألیف ، مصر سال ۱۳۵۷ هـ ق .

۴ - ابوالقاسم پاینده ، ترجمه ، مروج الذهب و معادن الجواهر ، چاپ اول شماره ۳۱ و ۴۱ ، بنگاه ترجمه و نشر کتاب .

۵ - یوسف اسعد داغر ، تحقیق ، مروج الذهب و معادن الجواهر ، چاپ دارالاندلس ، بیروت ، چهار جلد ، بافهارس گونه گون .

۶ - محمد محیی الدین ، استاد کلیة اللغة العربیة مصر ، تصحیح مروج الذهب و معادن الجواهر - چهار جلد .

۷ - شارل پلا ، مستشرق فرانسوی ، تصحیح ، مروج الذهب و معادن الجواهر (چهار جلد آن تا کنون منتشر شده است) .

۸ - باربیر دمیئارد و پاهو دکورتل ، ترجمه ، مروج الذهب و معادن الجواهر ، ۹ جلد .

۹ - یاقوت ، معجم الادباء ، چاپ دارالمأمون ، مصر جلد سیزدهم .

۱۰ - یوسف الیانه سرکیس ، معجم المطبوعات العربیة و المعربہ ، چاپ سرکیس ، مصر ، جلد دوم .